

Politik pilihan raya dan partisipasi politik Orang Ulu di Negeri Sarawak

Junaidi Awang Besar¹, Novel Lyndon¹, Mohd Azlan Abdullah¹

¹Pusat Pengajian Sosial, Pembangunan dan Persekitaran, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, Selangor

Correspondence: Junaidi Awang Besar (email: jab@ukm.edu.my)

Abstrak

Orang Ulu merupakan komuniti minoriti di Sarawak yang mempunyai adat resam dan budaya yang unik dan menarik. Dari sudut lokasi geografi pilihan raya, majoriti mereka tinggal dan sebagai pengundi di 4 kawasan Dewan Undangan Negeri (DUN) Sarawak iaitu Belaga, Ba'kelalan, Telang Usan dan Batu Danau yang berkedudukan di bahagian tengah, timur dan utara pedalaman Sarawak. Faktor keterpencilan dan tidak terdedah dengan arus pemodenan menyebabkan pandangan politik mereka jarang kedengaran dan terpinggir. Namun demikian, golongan muda Orang Ulu yang berpelajaran serta berhijrah dari perkampungan asal mereka telah mula merubah pemikiran seterusnya cuba beradaptasi dengan majoriti masyarakat luar yang berfikiran terbuka. Justeru, adalah menjadi tujuan artikel ini untuk menganalisis politik Orang Ulu dari sudut partisipasi dan persepsi mereka ketika pilihan raya DUN Sarawak 2011. Berdasarkan soal selidik dan pemerhatian di lapangan menunjukkan bahawa 83.8 peratus menyatakan gagasan "1 Malaysia: Rakyat Didahulukan, Pencapaian Diutamakan" disokong, dihayati dan dimanifestasikan oleh pengundi. Dari aspek governans pula, 68.8 peratus responden menyatakan Indeks Petunjuk Prestasi (KPI) untuk wakil rakyat dan Menteri adalah baik dan mempengaruhi sokongan rakyat terhadap kerajaan dan dasar/pembaharuan yang dilakukan oleh kepimpinan Perdana Menteri dalam memantapkan pembangunan negara terus mendapat sokongan rakyat. Dari sudut tingkahlaku politik, jika dilihat kepada status pendaftaran sebagai pemilih/pengundi, 78.0 peratus menyatakan mereka sudah mendaftar sebagai pemilih. Seterusnya, 5.0 peratus menyatakan mereka menganggotai parti politik PBB, 13.8 peratus menyertai SPDP, 8.8 peratus merupakan ahli PRS, 3.8 peratus menjadi ahli SNAP dan 5.0 peratus merupakan ahli PKR dan 63.8 peratus menyatakan tidak menyertai mana-mana parti politik. Responden menjangkakan BN akan berjaya mengekalkan pemerintahan di Sarawak.

Katakunci: governans, komuniti Orang Ulu, partisipasi politik, persepsi pengundi, politik pilihanraya, tingkahlaku politik

Electoral politics and political participation of the Orang Ulu in Sarawak

Abstract

Orang Ulu is a minority community in Sarawak with unique customs and culture. In terms of electoral geographic location the majority of them live as voters in Sarawak's four areas of the State Legislative Assembly (DUN), namely, Belaga Ba'kelalan, Telang Usan and Batu Danau representing respectively the central, eastern and northern interiors of the state. Remoteness and lack of exposure to modernization had resulted in a relative marginalization of their political views. However, young and educated Orang Ulu who had migrated from their original villages have begun to change and adapt their way of thinking to that of the larger, more exposed rural communities. Hence, the purpose of this article is to analyze the recent patterns and dynamics of the Orang Ulu political perception and

participation as revealed in the 2011 state election. Results of field questionnaires and observations conducted for this study indicated that 83.8 per cent of the sampled Orang Ulu professed their support and internalization of the BN political battle cry "1 Malaysia: People First, Performance Now". In terms of governance, 68.8 percent of them perceived that all elected representatives and ministers had satisfactorily fulfilled their Key Performance Indicator (KPI) requirements, hence their continued support for the the Prime Minister's leadership in strengthening the development of the country. In terms of political behaviour, 78.0 percent of the sampled Orang Ulu said they had registered as voters with five percent of them identifying themselves as PBB members, 13.8 percent SPDP, 8.8 percent PRS, 3.8 percent SNAP and 5.0 percent PKR . This left 63.8 percent of them declaring their non-membership of any political party who, nevertheless, expected the rule of BN to continue in Sarawak for the foreseeable future.

Keywords: electoral politics, governance, Orang Ulu community, political behavior, political participation, voter perception

Pengenalan

Pengundi di Sarawak terbahagi kepada tiga kelompok utama, iaitu pengundi Cina yang majoritinya tinggal di bandar; pengundi Melayu termasuk Melanau yang menempati kawasan pinggir bandar, luar bandar serta pesisir pantai; dan ketiga, pengundi kaum Dayak yang terdiri daripada tiga etnik utama iaitu Iban, Bidayuh dan Orang Ulu yang kebanyakannya tinggal di luar bandar dan pedalaman. Artikel ini memberi tumpuan kepada politik pilihan raya dan partisipasi politik Orang Ulu. Orang Ulu merupakan komuniti minoriti di Sarawak yang mempunyai budaya yang unik. Kebanyakan daripada 16 suku kaum Orang Ulu masih tinggal di pedalaman dan terasing daripada arus pemodenan. Mereka adalah pengundi di empat kawasan Dewan Undangan Negeri (DUN) Sarawak, iaitu Belaga, Ba'kelalan, Telang Usan dan Batu Danau. Kebelakangan ini pandangan politik golongan muda Orang Ulu yang berpelajaran yang telah berhijrah dari kampung asal mereka telah mula berubah melalui adaptasi dan asimilasi dengan masyarakat Sarawak yang lain. Ini terbukti misalnya melalui pola pengundian dan keputusan pilihan raya DUN Sarawak 2011. Justeru itu, tujuan artikel ini adalah untuk menganalisis kecenderungan politik Orang Ulu mereka semasa pilihan raya DUN Sarawak 2011. Berkaitan itu, peranan Orang Ulu dalam politik Sarawak akan cuba dirungkai melalui PRU DUN Sarawak 2011. Orang Ulu ialah antara etnik minoriti di Sarawak dan mempunyai latar belakang sejarah politik yang tersendiri. Mereka dominan di empat DUN Sarawak iaitu Belaga, Ba'kelalan, Telang Usan dan Batu Danau dan sokongan mereka dapat menjadi 'king maker' seterusnya akan mempengaruhi kemenangan calon/parti yang bertanding. Justeru dalam artikel ini, fokus kajian adalah untuk menyingkap sejauh mana politik Orang Ulu dapat mempengaruhi keputusan pilihan raya di empat kawasan yang suku kaum mereka adalah kumpulan pengundi yang dominan.

Politik pilihan raya dan partisipasi politik dalam kalangan komuniti minoriti

Politik pilihan raya merujuk kepada kerangka persoalan demokrasi dan pengamalannya dalam sesebuah negara ataupun negeri iaitu 'pemerintahan rakyat, oleh rakyat dan kepada rakyat' dan diperkembangkan kepada 'atas kepentingan rakyat dan dipersetujui oleh rakyat' (Held, 1996). Sementara partisipasi politik terus mendapat perhatian pengkaji kerana ia mempunyai kepentingannya sendiri kepada keputusan pilihan raya di sesebuah negara. Partisipasi dalam artikel ini ditunjukkan berdasarkan minat terhadap politik, status pendaftaran sebagai pemilih dan keahlian parti.

Secara khususnya, walaupun tidak banyak namun ada beberapa kajian lepas, sama ada oleh pengkaji Malaysia atau luar negara, yang dibuat terhadap partisipasi politik komuniti minoriti. Di luar negara, beberapa contoh diketengahkan di sini termasuk kajian oleh Epstein et al. (2012) yang mendakwa bahawa penyertaan politik dalam proses demokrasi oleh golongan minoriti di kebanyakan negara di dunia telah dinafikan, didiskriminasi dan diketepikan kerana bilangan mereka yang kecil, keadaan hidup mereka yang

serba miskin, malah dianggap kurang memberi sumbangan kepada negara. Hal ini disokong oleh Bertossi (2012) dalam kajiannya ke atas komuniti minoriti imigran di Perancis. Golongan imigran di negara tersebut cuba beradaptasi dengan kehidupan dan peraturan negara, seterusnya mereka bergiat aktif dalam politik negara tersebut namun mereka tetap dipinggirkan oleh majoriti rakyat Perancis. King dan Marian (2012) dalam kajian mereka ke atas 18 etnik minoriti di Romania menjelaskan bahawa golongan minoriti diberikan peruntukan khas kerusi Dewan Perundangan bagi menyuarakan pandang mereka dalam Parlimen Romania dan mereka juga diberi subsidi dalam percukaian dan aktiviti ekonomi di negara tersebut. Dawson (2012) pula mendapati penyertaan politik golongan minoriti Turki di Bulgaria adalah tidak aktif berbanding dengan golongan majoriti kerana sentimen politik etnik dan semangat kenegaraan amat kuat dimainkan di negara tersebut di samping hak mereka untuk untuk berpolitik telah dinafikan. Daripada contoh-contoh di atas, dapat dikatakan bahawa golongan minoriti lazimnya sukar untuk berpartisipasi dalam politik akaibat pelbagai tekanan dan halangan.

Di Malaysia beberapa contoh kajian boleh diketengahkan di sini. Misalnya Itam (1984) yang mengkaji partisipasi Orang Asli dalam politik pilihan raya mendapati Orang Asli tidak terlibat dengan aktif dalam politik Malaysia kerana rata-rata golongan dewasa Orang Asli masa kini tidak mempunyai pendidikan dan pelajaran yang sempurna. Meskipun sebilangannya sudah berpelajaran, namun kebanyakannya masih buta huruf. Keterlibatan mereka dalam politik secara sedar dan aktif amat terbatas. Ramai yang tinggal di kawasan pedalaman dan rata-rata tidak memahami politik pilihan raya dan erti perjuangan dalam negara yang mengamalkan sistem demokrasi. Mereka juga tidak terdedah dengan politik, oleh itu mereka tidak berminat untuk menceburi bidang politik. Kemiskinan yang sentiasa menghimpit kehidupan mereka membuatkan Orang Asli hanya menumpukan perhatian sepenuh masa kepada usaha mencari nafkah harian bagi menyara keluarga. Dengan itu mereka tidak mempunyai masa dan tidak terlintas langsung untuk menceburkan diri dalam bidang politik. Ma'rof dan Zahid (2008) melaporkan bahawa penyertaan politik Orang Asli kebanyakannya melalui parti UMNO, namun hanya sebagai Ketua Cawangan di kampung mereka. Mereka juga pernah bertanding sebagai calon Bebas menentang BN dan parti pembangkang lain, misalnya di DUN Jelai namun tewas. Dalam kajian yang lain, Hatta (2008) mendapati tahap kesedaran politik komuniti Orang Asli masih lagi rendah. Rata-rata responden yang beliau kaji tidak menyertai mana-mana parti politik dan tidak mengetahui tentang isu politik semasa. Malah mereka tidak mempunyai ilmu dan pengetahuan tentang parti pemerintah. Ini memberikan gambaran yang jelas bahawa masyarakat Orang Asli sebenarnya langsung tidak mengambil berat tentang hal-ehwal pentadbiran negara.

Di sebalik kemaraan parti-parti pembangkang, keadaan politik di Sarawak sebenarnya boleh dikatakan stabil. Kepimpinan negeri Sarawak yang mantap dan janji BN untuk memenuhi keperluan pengundi membantu BN meraih kemenangan dalam PRU DUN Sarawak 2011 (Junaidi et al. 2011; 2012). Keputusan PRU DUN Sarawak terkini, iaitu pada 2011 menunjukkan pola pengundian majoriti orang Melayu/Melanau, iaitu penyokong utama parti yang memerintah Sarawak, terus bertahan dengan sedikit peningkatan sokongan kepada Barisan Nasional (BN). Namun pola pengundian kaum Cina cenderung memperlihatkan sokongan mereka yang semakin meningkat kepada parti-parti pembangkang, iaitu DAP dan PKR. Sokongan kaum Dayak (Iban, Bidayuh dan Orang Ulu) kepada BN juga agak merosot. Walaupun sedikit, kemerosotan tersebut sangat membimbangkan para pemimpin BN. Ini kerana Sarawak, selain Sabah dan Johor, adalah antara benteng utama kepada penguasaan BN di parlimen. Jin (2010) dalam kajiannya melaporkan, keputusan PRU 2008 menunjukkan bahawa pergantungan negeri-negeri tersebut kepada pemerintah BN bagi tujuan kesinambungan pembangunan, menjadikan isu pembangunan terus relevan kepada para pengundi, khususnya yang tinggal di luar bandar. Ini ditambah pula dengan faktor ketersampaian yang rendah dan mobiliti yang sukar sehingga menyebabkan sumber maklumat politik mereka hanya bergantung kepada media arus perdana seperti televisyen dan akhbar yang sememangnya dikuasai BN. Hal ini menjelaskan mengapa sokongan masyarakat luar bandar terutamanya pengundi Iban dan etnik minoriti lain termasuk Orang Ulu kepada BN masih tetap utuh.

Sehubungan dengan itu, di Sarawak juga Jeffrey (2011) mendapati bahawa faktor etnik masih lagi penting dalam mencorakkan politik dalam pilihan raya di kawasan Telang Usan. Bagi kawasan Telang

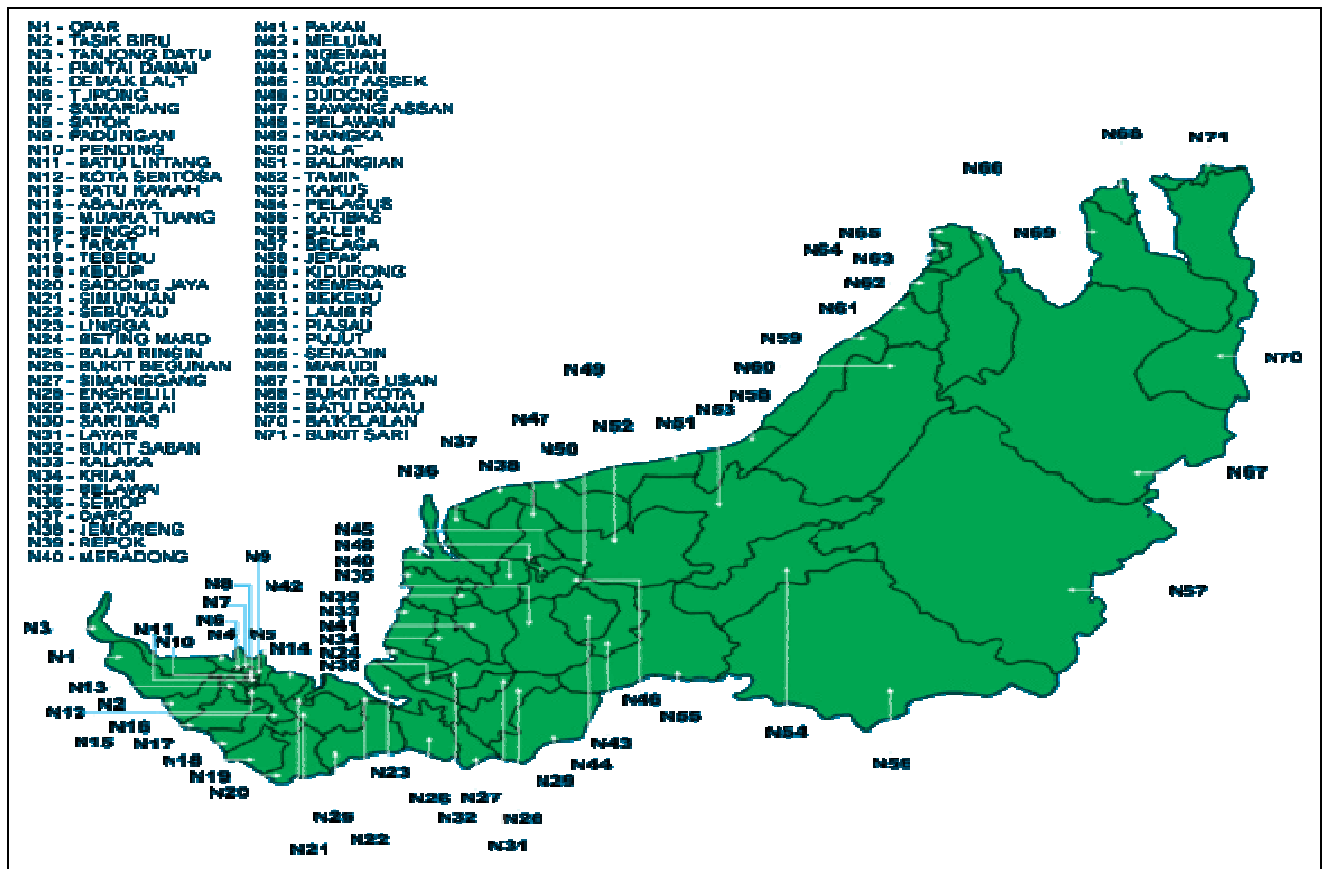
Usan, kemenangan mahupun kekalahan sesebuah parti masih lagi dipengaruhi oleh 'undian' etnik Kenyah dan Kayan. Ini disebabkan populasi etnik Kenyah dan Kayan jauh lebih ramai jika dibandingkan dengan etnik-etnik Orang Ulu yang lain. Jelas di sini bahawa kemenangan di bahagian Telang Usan adalah bergantung kepada faktor pemimpin yang dilihat berkemampuan dalam menarik sokongan daripada kedua-dua etnik utama, iaitu Kayan dan Kenyah. Sarjit et al. (2011) dalam kajian mereka mendapati bahawa golongan belia dalam kalangan minoriti masih lagi cenderung memilih dan memberi kepercayaan kepada BN sebagai parti pemerintah di peringkat pusat dan negeri. Secara keseluruhannya, belia minoriti masih menerima agenda pembangunan yang dilaksanakan oleh Kerajaan Pusat/BN.

Metod dan kawasan kajian

Kajian ini menggunakan kaedah kaji selidik bagi mendapatkan pandangan politik Orang Ulu semasa Pilihan Raya Umum 2011 di Sarawak. Sampel kajian ini dipetik secara rawak bertujuan/purposif yang distratifikasikan mengikut jantina dan kawasan daerah mengundi. Hanya responden yang layak mengundi, iaitu yang berumur melebihi 21 tahun dipilih sebagai sampel. Kajian ini melibatkan seramai 400 responden, iaitu 100 orang di setiap satu daripada empat kawasan DUN yang majoritinya Orang Ulu. Data sekunder juga turut dikumpulkan melalui penyelidikan di perpustakaan berupa buku, jurnal, latihan ilmiah/kertas projek/disertasi/tesis serta kertas kerja persidangan/simposium/seminar. Di samping itu, maklumat tambahan daripada media elektronik diperolehi dengan melayari laman sesawang/internet dan blog yang berkaitan. Data yang dikumpulkan dianalisis menggunakan perisian/program *Statistics Package for Social Science* (SPSS).

Kajian ini dilakukan di negeri Sarawak Bumi Kenyalang. Sarawak yang berkeluasan 124,450 kilometer persegi, negeri yang terbesar di Malaysia. Dari segi persempadanan bahagian pilihan raya, pada 2011, Sarawak mempunyai 31 kawasan Parlimen, 71 kawasan DUN dan 2,606 saluran mengundi. Dalam PRU DUN Sarawak 2011, BN menang di 55 DUN, DAP 12, PKR 3 dan Calon Bebas. Kajian ini difokuskan kepada empat kawasan Dewan Undangan Negeri (DUN) Sarawak yang majoritinya Orang Ulu, iaitu N57 Belaga, N70 Ba'kelalan, N67 Telang Usan dan N69 Batu Danau yang masing terletak bersebelahan antara satu sama lain di bahagian timur pedalaman Sarawak (Lihat Rajah 1).

Secara lebih khusus, kawasan DUN (N57) Belaga (8,463 orang pemilih) terletak dalam Parlimen (P216) Hulu Rajang, berkeluasan 19,453 km persegi dan merangkumi empat kawasan daerah mengundi, iaitu Long Murum, Ba, Belaga dan Asap. Kawasan DUN (N70) Ba'kelalan (6,958 orang pemilih) pula terletak dalam Parlimen (P222) Lawas, berkeluasan 63,198 km persegi dan merangkumi 22 kawasan daerah mengundi, iaitu Bario, Semadoh, Beriwan, Maligan, Trusan, Pa'Lungan, Dano, Remudu, Lellang, Sukang, Lupeng, Ba'Kelalan, Temarop, Suang, Talis, Lapadan, Tengoa, Tuma, Pengaleh, Siang, Pangi dan Batu Tiga. Kawasan DUN (N67) Telang Usan (13,623 orang pemilih) terletak dalam Parlimen (P220) Baram, berkeluasan 15,386 km persegi dan merangkumi 10 kawasan daerah mengundi, iaitu Lubok Nibong, Puyut, Tutoh, Long Lama, Apoh, Long Miri, Pana, Akahpatah, San dan Liomatu; manakala kawasan DUN (N69) Batu Danau (7,626 orang pemilih) pula terletak dalam Parlimen (P221) Limbang, berkeluasan 3,743 km persegi dan merangkumi lima kawasan daerah mengundi, iaitu Danau, Lubai, Ukong, Medihit dan Medamit (SPR, 2005). Unikunya, ketiga-tiga kawasan DUN tersebut merupakan antara empat kawasan DUN yang terbesar di Sarawak dan berkedudukan bersebelahan antara satu sama lain, iaitu Ba'kelalan di bahagian timur laut, Telang Usan di tengah, Batu Danau di utara dan Belaga di bahagian barat daya. Kesemua empat kawasan DUN tersebut terletak di bahagian pedalaman tengah Borneo dan bersempadan dengan negeri Sabah dan Banjaran Kapuas, Kalimantan, Indonesia. Dari segi etnik, Jadual 1 di bawah memaparkan jumlah pemilih mengikut etnik utama di Sarawak. Didapati kesemua empat DUN terbabit mempunyai lebih 60 peratus pengundi etnik Orang Ulu.

Sumber: http://ms.wikipedia.org/wiki/Pilihan_raya_DUN_Sarawak_2011

Rajah 1. Kedudukan Kawasan DUN (N57) Belaga, DUN (N67) Telang Usan, DUN (N70) Ba'kelalan dan DUN (N69) Batu Danau di Bahagian Timur Negeri Sarawak

Jadual 1. Jumlah pemilih mengikut etnik di empat kawasan Pilihan Raya DUN di Sarawak

Etnik	Peratusan jumlah pemilih di Kawasan Pilihan Raya DUN			
	Belaga (8,463 emilih)	Ba'kelalan (6,958 pemilih)	Telang Usan (13,623 pemilih)	Batu Danau (7,626 pemilih)
Orang Ulu	89.78	89.67	76.00	68.07
Iban	4.03	4.05	16.03	26.12
Cina	2.82	3.29	4.57	1.09
Melayu/Melanau	3.37	2.72	1.26	4.41
Bidayuh	-	0.26	0.56	-
Lain-Lain	-	0.01	1.58	0.01
Jumlah	100.00	100.00	100.00	100.00

Sumber: Berita Harian, 17 April 2011

Kajian ini dilakukan terhadap suku etnik Orang Ulu. Seperti yang diketahui Orang Ulu adalah suatu gelaran ciptaan politik untuk mengumpulkan kira-kira 27 kelompok etnik kecil tetapi berbeza di Sarawak dengan populasi di antara kurang 300 orang hingga lebih 25,000 orang setiap suku kaum. Orang Ulu bukanlah istilah rasmi dan tidak wujud dalam Perlembagaan Malaysia. Istilah ini dipopularkan oleh satu persatuan minoriti yang dibentuk pada tahun 1969 dan dikenali sebagai "Persatuan Kebangsaan Orang Ulu" (OUNA). Antara kaum yang termasuk dalam kelompok Orang Ulu ialah Kayan, Kenyah,

Kajang, Kejaman, Punan, Ukit, Penan, Lun Bawang, Lun Dayeh, Murut, Berawan/Kiput, Kedayan, Bisayah, Saban, Klemantan dan Kelabit. Mereka hanya membentuk 5.5 peratus penduduk Sarawak. Orang Ulu, bermaksud "penghuni hulu sungai" yang tinggal di bahagian Tengah Kepulauan Borneo.

Antara suku kaum Orang Ulu yang dominan di Sarawak ialah Penan, Kayan dan Kenyah. Mereka menempati bahagian tengah tanah pamah di pedalaman Sarawak, manakala Kelabit dan Lun Bawang tinggal di tanah tinggi. Etnik Kayan tinggal di wilayah tengah Borneo. Mereka dikenali sebagai suku kaum yang suka berperang, konservatif, kuat beragama, dan lebih mahir dalam seni kraftangan berbanding etnik Orang Ulu yang lain. Menurut ahli antropologi awal, mereka dikatakan penduduk yang paling awal berada di Sarawak. Orang Kenyah pula kebanyakannya tinggal di kawasan tanah tinggi bahagian utara Kepulauan Borneo. Kecuali kaum Penan, suku kaum Orang Ulu yang lain cenderung tinggal di rumah panjang. Kebanyakan rumah kediaman mereka terletak berhampiran dengan sungai. Setiap rumah panjang, seperti rumah kaum Iban, mampu menampung sehingga 100 keluarga.

Hasil kajian dan perbincangan

Hasil kajian ini terbahagi kepada tiga bahagian iaitu pola pengundian Orang Ulu semasa pilihan raya DUN Negeri Sarawak 2011, pola politik pilihan raya Orang Ulu dan partisipasi Orang Ulu dalam politik di negeri Sarawak. Ketiga-tiga perkara tersebut dapat mempengaruhi keputusan pilihan raya di empat kawasan yang suku kaum mereka adalah kumpulan pengundi yang dominan iaitu Belaga, Ba'kelalan, Telang Usan dan Batu Danau.

Pola pengundian Orang Ulu

Daripada empat kawasan DUN yang majoriti pemilih merupakan Orang Ulu, tiga kawasan dimenangi BN, iaitu di Belaga, Telang Usan dan Batu Danau, manakala PKR menang di satu kawasan, iaitu Ba'kelalan. Jadual 2 menunjukkan kecenderungan mengundi mengikut etnik yang dominan di sesebuah Kawasan Pilihan Raya semasa PRU DUN Negeri Sarawak 2011 yang lalu.

Jadual 2. Jumlah kerusi DUN yang dimenangi parti politik/calon mengikut etnik/kaum dalam PRU DUN Sarawak 2011

Suku Etnik yang Dominan Di Kawasan Pilihan Raya DUN	Parti Politik				Jumlah Kerusi
	BN	PKR	DAP	Bebas	
Melayu/Melanau	26	-	-	-	26
Iban	18	1	-	1	20
Bidayuh	6	-	-	-	6
Orang Ulu	3	1	-	-	4
Cina	2	1	12	-	15
Jumlah	55	3	12	1	71

Sumber: Berita Harian, 16 April, 2011

Pada Pilihan Raya DUN Sarawak 2011, BN memenangi kesemua 26 kerusi DUN di kawasan majoriti Melayu/Melanau, kesemua enam kerusi DUN majoriti etnik Bidayuh, 18 kawasan majoriti etnik Iban sedan tiga kawasan majoriti Orang Ulu. DAP pula menang 12 daripada 15 kerusi DUN kawasan majoriti etnik Cina. Sokongan etnik Melayu/Melanau dan kaum Dayak terhadap BN dikaitkan dengan sentimen 'politik pembangunan'. Dalam pilihan raya tersebut, majoriti undi BN merosot di Telang Usan dan tewas Ba'kelalan. Namun begitu majoriti undi BN meningkat di Belaga dan Batu Danau kerana pertambahan undi oleh etnik Iban dan Melayu/Melanau. Keputusan penuh bagi ke empat-empat kerusi DUN tersebut adalah seperti berikut:

N.57 Belaga	N.70 Ba'kelalan
1 . John Bampa (SNAP) 368 undi 2 . Mathew A/k Munan (Bebas) 27 undi 3 . Basah Kesting @ Ali Basah Kesting (PKR) 1,046 undi 4 . Michael Jok (Bebas) 94 undi 5 . Kenneth Adan Silek (Bebas) 330 undi 6 . Liwan Lagang (BN) 3974 Jumlah Pemilih Berdaftar : 8,463 Jumlah Kertas Undi Ditolak : 74 Jumlah Kertas Undi Dikeluarkan : 5,913 Peratus Pengundian : 69.87 peratus Majoriti : BN 2,928 (PRU 2006: BN 227 undi)	1 . Baru Bian (PKR) 2505 undi 2 . Willie Liau (BN) 2,032 undi Jumlah Pemilih Berdaftar : 6,958 Jumlah Kertas Undi Ditolak : 37 Jumlah Kertas Undi Dikeluarkan : 4,574 Peratus Pengundian : 65.90 peratus Majoriti : BN 473 (PRU 2006: BN 475 undi)
N.67 Telang Usan	N.69: Batu Danau: 7,636
1 . Harrison Ngau Laing (PKR) 2,752 undi 2 . Kebing Wan (SNAP) 705 undi 3 . Jok Ding (Bebas) 623 undi 4 . Dennis Ngau (BN) 3597 undi Jumlah Pemilih Berdaftar : 13,623 Jumlah Kertas Undi Ditolak : 86 Jumlah Kertas Undi Dikeluarkan : 7,785 Peratus Pengundian : 57.15 peratus Majoriti : BN 845 (PRU 2006: BN 2771 undi)	1. Dr Lau Liak Koi (PKR) 1,348 undi 2. Lawrence Cosmas Sunang A/k Simpang (SNAP) 140 undi 3. Palu @ Paulus A/k Gumbang (BN) 3,667 undi Jumlah Pemilih Berdaftar : 7636 Jumlah Kertas Undi Ditolak : 72

Sentimen ‘politik pembangunan’ terus mempengaruhi undi kaum Melayu/Melanau serta Bumiputera Sarawak untuk terus bersama BN. ‘Politik pembangunan’ merupakan perkara utama dalam kemajuan sosioekonomi sesuatu kawasan, terutamanya di kawasan mundur di bahagian pedalaman. Politik pembangunan dapat difahami melalui projek pembangunan fizikal dan modal insan yang memberi faedah yang tersirat kepada rakyat antaranya ialah meningkatkan pendapatan rakyat, menambahkan peluang pekerjaan, menambahkan peluang perniagaan, menaikkan taraf ekonomi rakyat, meningkatkan taraf pendidikan serta pemikiran dan juga pelbagai lagi faedah yang bakal diterima oleh rakyat sekiranya pembangunan berada di kawasan mereka. Dalam konteks negeri Sarawak, negeri tersebut hampir keseluruhannya merupakan kawasan pedalaman dan jaringan perhubungan dan pengangkutan memainkan peranan utama dalam memangkin pembangunan kawasan.

Melihat kepada prestasi BN pada pilihan raya 2011 kelihatan sedikit goyah jika dibandingkan dengan pilihan raya-pilihan raya sebelumnya. Ini kerana kemenangan undi majoriti yang tidak melebihi daripada angka 2000 bukanlah kemenangan selesa. Kemenangan tersebut boleh bertukar menjadi kekalahan kepada BN sekiranya tiada jalan penyelesaian dalam memperbaiki mutu prestasi BN di mata rakyat. Kemerosotan undi majoriti BN pada kali ini disebabkan dua faktor iaitu faktor dalaman dan faktor luaran. Bagi faktor dalaman ini disebabkan oleh dua perkara iaitu; (1) kontroversi cadangan penukaran istilah ‘Orang Ulu’ kepada ‘Lun Dayeh’. Ramai pemimpin tertinggi Orang Ulu yang tidak menyokong kepada usul untuk mengubah istilah ‘Orang Ulu’ kepada ‘Lun Dayeh’. Sungguhpun terdapat tafsiran negatif disebalik penggunaan nama Orang Ulu, tetapi jika dinilai dari segi sejarah dan budayanya, kewujudan istilah Orang Ulu adalah jauh lebih lama dan lebih popular dalam kalangan para pelancong domestik mahupun antarabangsa. Keadaan ini sedikit sebanyak menjejaskan undi kepada calon BN. Seterusnya ialah persepsi masyarakat Orang Ulu terhadap pemimpin BN terdahulu iaitu YB Lihan Jok. Janji-janji yang belum dikotakan kepada rakyat Telang Usan dalam memikul tanggungjawabnya sebagai wakil rakyat sebelum ini menjejaskan prestasi kemenangan calon baru BN (PBB) iaitu Dennis Ngau.

Pada masa yang sama, calon BN tersebut mempunyai pertalian darah dengan YB Telang Usan terdahulu dilihat mempengaruhi imej BN. Rakyat berpendapat sekiranya BN menang, usaha yang tergendala oleh pemimpin terdahulu yang popular dikenali sebagai 'hayukah' atau 'yesman' tetap diteruskan oleh pemimpin baru dari parti yang sama. Konflik dalaman inilah yang menyumbang kepada kemerosotan undian majoriti BN manakala faktor luaran pula terdiri daripada pertama iaitu pengalaman masyarakat Orang Ulu yang terjejas akibat pembinaan empangan Bakun di Belaga. Kempen-kempen strategik yang dilancarkan oleh parti pembangkang khususnya PKR ternyata berkesan mendapat tempat di hati rakyat. Kempen PKR yang menggunakan rakaman video dalam menyelami hati penduduk di Belaga yang terjejas oleh empangan Bakun benar-benar memberi satu pengertian yang cukup mendalam kepada penduduk-penduduk Orang Ulu di bahagian Baram. Tambahan pula, kawasan yang terjejas daripada pembinaan empangan Bakun adalah masyarakat yang mempunyai persamaan dengan masyarakat Orang Ulu di bahagian Baram. Lantas, masyarakat Orang Ulu khususnya kawasan San dan Lio Mato telah menolak BN (PBB) pada pilihan raya 2011 manakala faktor luaran yang terakhir ialah kurangnya kempen oleh parti BN di kawasan San dan Lio Mato. Pilihan raya sememangnya meriah di Sarawak umpama Pesta Gawai. Di sesetengah kawasan menjelang pilihan raya 2011 khususnya kawasan San, kempen BN kelihatan sangat hambar. Kempen dan ceramah PKR sahaja dilihat agak lantang menguasai kawasan San.

Politik pilihan raya Orang Ulu

Orang Ulu mempunyai pandangan politik yang tersendiri. Dalam pilihan raya DUN negeri Sarawak 2011, Orang Ulu menunjukkan pola berpolitik yang menarik. Responden ditanya mengenai kriteria/perimeter pemilihan calon. Secara dominannya, 88.8 peratus responden menyatakan bahawa kriteria utama calon yang mereka pilih adalah pemimpin yang jujur dan amanah. Responden juga mementingkan calon yang berjiwa/mesra rakyat dan bersih daripada rasuah. Responden inginkan pemimpin yang jujur dan bertanggungjawab mewakili rakyat dengan mementingkan keperluan dan kehendak rakyat tanpa mementingkan diri sendiri dalam membuat sesuatu keputusan. Ciri-ciri tersebut dilihat oleh pengundi dapat menyerlahkan tokoh kepemimpinan seseorang pemimpin yang mereka pilih di samping mempunyai personaliti yang baik. Personaliti yang baik bermaksud pemimpin tersebut mestilah bersikap terbuka, mudah ditemui, mesra rakyat dengan mengadakan lawatan atau 'turun padang' ke kawasan mereka (Jadual 3).

Jadual 3. Kriteria pemilihan calon

Kriteria	Peratus
Jujur dan amanah	88.8
Berjiwa/mesra rakyat	77.5
Bersih dari rasuah	63.8
Karisma/ketokohan	52.8
Mementingkan perpaduan kaum dan agama	52.0
Pengetahuan agama yang mendalam	50.3
Kelayakan akademik yang tinggi (Berijazah)	50.0
Muda	45.0
Calon tempatan	37.5
Sebangsa	36.3

Sumber: Kaji Selidik 2011

Mereka juga inginkan pemimpin yang senang mendampingi rakyat tanpa sebarang protokol yang menyukarkan rakyat untuk bertemu dan mengadu masalah yang dihadapi oleh mereka. Responden juga mementingkan pemilihan pemimpin yang mempunyai kaliber dan berkarisma dengan kepetahan berucap serta berpengalaman dalam aktiviti kemasyarakatan baik melalui agensi Kerajaan mahupun Badan Bukan Kerajaan (NGO). Dari sudut parti politik, pemimpin yang bakal dipilih perlulah seorang pemimpin yang boleh menang yang berkarisma, berpengetahuan tinggi, kreatif, dinamik, bekerja kuat, disenangi dan

dapat menarik minat ahli parti dan juga orang awam, NGO, pegawai kerajaan, polis, tentera, veteran dan golongan atas pagar.

Parti politik yang dipilih Orang Ulu adalah parti yang mempunyai kriteria tertentu. Sebanyak 80.0 peratus menyatakan memilih parti politik yang memperjuangkan isu kemanusiaan seperti ketelusan, keadilan, hak asasi dan anti rasuah sebagai ciri utama. Kemudian diikuti parti yang memperjuangkan isu pembangunan dan kemiskinan, agama dan bangsa (Jadual 4). Mereka juga mahukan parti yang mempunyai calon yang dapat memelihara perpaduan kaum, berwibawa, bersih dan berpendidikan tinggi. Parti politik perlu mendahulukan kehendak rakyat dengan memperjuangkan isu ketelusan, anti rasuah dan mementingkan hak asasi kerana hanya parti yang dipercayai dan berprinsip akan disokong rakyat dan terus menang dalam setiap pilihan raya. Parti politik juga perlu mengutamakan pemilihan calon yang berwibawa dan dilihat bersih serta tidak mengambil kesempatan untuk mengutamakan diri sendiri dan kaum kerabat semata-mata jika diberi peluang dipilih sebagai pemimpin kelak. Pengundi bebas membuat pilihan dan pilihan mereka masih dipengaruhi oleh pelbagai faktor yang menjadi kriteria mereka. Parameter tersebut amat penting diambil kira oleh calon dan parti politik yang bertanding dan bagaimana ianya dapat diserapkan ke dalam strategi memenangi hati pengundi. Walaupun pola perlakuan politik berubah mengikut keadaan persekitaran dan isu semasa tetapi parameter seperti kepimpinan dan personaliti calon, manifesto dan pelaksanaan pembangunan akan menjadi teras dalam membuat keputusan memilih calon dan parti politik. Apa yang penting ialah parameter pengundi mestilah selari atau sama seperti yang dipunyai oleh calon dan parti. Sekiranya tidak sama maka berlakulah pergeseran antara aspirasi pengundi, calon dan parti.

Jadual 4. Kriteria parti politik yang dipilih

Kriteria	Peratus
Memperjuangkan isu kemanusiaan (rasuah, ketelusan, keadilan hak asasi)	80.0
Mampu memacu pembangunan dan membasmi kemiskinan	76.3
Mampu memelihara agama dan bangsa	73.8
Memelihara perpaduan kaum	55.5
Mempunyai calon berwibawa, bersih & berpendidikan tinggi	52.5
Dapat menunaikan janji manifesto	49.5
Mempunyai trek rekod yang baik	40.0
Memperjuangkan isu alam sekitar	37.5

Sumber: Kaji Selidik 2011

Di kawasan kajian, isu paling hangat dibincangkan belia ialah isu tanah (Jadual 5). Isu tersebut amat sensitif bagi Orang Ulu kerana tanah yang diduduki mereka telah diancam dengan pembalakan dan pembinaan empangan yang dianggap oleh mereka sebagai mengganggu hak dan sumber pencarian mereka terhadap hasil-hasil hutan. Masalah kepimpinan, perumahan/petempatan dan rasuah juga menjadi topik perbualan harian responden.

Jadual 5. Isu utama yang dibincangkan menjelang pilihan raya

Isu	Peratus
Isu tanah	96.3
Alam sekitar	75.0
Isu pembangunan	73.8
Isu kepimpinan	52.5
Rasuah	30.8
Pekerjaan	30.0
Kestabilan & perpaduan	27.5
Petempatan/perumahan	27.0
Pemulihan ekonomi/harga barangan	25.0

Sumber: Soal Selidik 2011

Secara mikronya terdapat beberapa isu setempat yang dilihat mempengaruhi keputusan dan pola pengundian di empat kawasan DUN yang majoritinya Orang Ulu (OU). Bagi parti BN menerusi komponen partinya iaitu PBB, politik pembangunan merupakan teras utama dalam memikat dan memujuk pengundi-pengundi. Menerusi politik pembangunan ini, BN mempunyai kelebihan berbanding parti pembangkang dari segi kewangan. Apa tidaknya, sejak tahun 2010 pelbagai strategi yang digunakan oleh BN dalam meraih sokongan penduduk seperti pengagihan projek *Minor Rural Project* (MRP), usaha mengemaskinikan status hak-hak tanah *Native Custom Right* (NCR), dan penyerahan komputer riba 1 Malaysia. Di sebalik maksud tersirat strategi BN gunapakai tersebut, hanya pihak BN sahaja yang berkemampuan membawa transformasi pembangunan di kawasan majoriti Orang Ulu. Parti pembangkang (PKR) membawa strategi yang agak berlainan dengan BN. Mereka menggunakan strategi 'heart to heart problem' dalam kalangan pengundi.

Dari segi pandangan responden mengenai isu politik semasa, Jadual 6 menunjukkan 83.8 peratus responden menyatakan gagasan "1 Malaysia: Rakyat Didahulukan, Pencapaian Diutamakan" disokong, dihayati dan dimanifestasikan oleh rakyat manakala 80.3 peratus menyokong aspirasi kerajaan dalam memantapkan agenda pembangunan negara dan 68.8 peratus menyatakan Indeks Petunjuk Prestasi (KPI) untuk wakil rakyat dan menteri adalah baik dan mempengaruhi sokongan rakyat terhadap kerajaan. Namun terdapat segelintir responden yang tidak menyokong Kerajaan kerana berpendapat Kerajaan tidak menunaikan janji ketika kempen pilihan raya, dipinggirkan Kerajaan, situasi ekonomi yang tidak stabil kerana tidak ditangani Kerajaan dengan baik, kronisme dalam urusan Kerajaan dan pemimpin kurang mendekati pengundi.

Jadual 6. Persetujuan pendapat politik

Pernyataan	Peratus
"1 Malaysia - Rakyat Didahulukan, Pencapaian Diutamakan" disokong, dihayati dan dimanifestasikan oleh rakyat.	83.8
Rakyat menyokong aspirasi kerajaan dalam memantapkan agenda pembangunan negara.	80.3
Keprihatinan terhadap aspirasi, kebajikan dan pandangan rakyat menyebabkan rakyat menyokong kerajaan.	78.8
Kurang berkesan kerajaan menangani rasuah dan politik wang menyebabkan rakyat kurang menyokong kerajaan.	75.5
Polisi/pembaharuan yang dilakukan Perdana Menteri dalam menerajui pembangunan negara terus mendapat sokongan rakyat.	74.5
Indeks Petunjuk Prestasi (KPI) untuk Wakil Rakyat dan Menteri adalah baik dan mempengaruhi sokongan rakyat terhadap kerajaan.	68.8
Rakyat menyokong kerajaan kerana peluang pekerjaan banyak diwujudkan dan membantu golongan miskin di bandar dan luar bandar.	65.0
Maklumat dari Internet/blog mempengaruhi kecenderungan politik pengundi	74.5
Perselisihan antara pemimpin Pakatan Rakyat menjejaskan sokongan pengundi.	78.8
Suruhanjaya Pilihan Raya (SPR) telah menjalankan tugasnya dengan baik dan berkecuali.	68.8
Dasar berkongsi kuasa Pakatan Rakyat bukan alternatif terbaik bagi Kerajaan Negeri.	65.0
Pemerintahan Pakatan Rakyat bukan alternatif terbaik bagi Kerajaan Persekutuan/Barisan Nasional (BN).	65.0

Sumber: Soal Selidik 2011

Mengenai pendapat responden terhadap tahap prestasi pemimpin kerajaan, 75.0 peratus responden menyatakan prestasi kepimpinan di peringkat Nasional/Negara adalah baik. Persepsi tersebut membuktikan keyakinan responden di kawasan kajian terhadap Perdana Menteri, Dato' Sri Mohd. Najib

Tun Hj. Abdul Razak. Pengundi meletakkan harapan yang tinggi kepada Perdana Menteri kerana mereka yakin beliau dapat membela nasib penduduk di bandar seterusnya meningkatkan Indeks Petunjuk Prestasi (KPI) kerajaan BN untuk terus memberikan perkhidmatan terbaik dan membangunkan kawasan luar bandar di 4 kawasan DUN majoriti Orang Ulu khasnya dan di peringkat nasional amnya. Rakyat meletakkan harapan yang tinggi kepada Perdana Menteri kerana mereka yakin beliau dapat membela nasib rakyat melalui pelan transformasi pembangunan negara dengan meningkatkan Indeks Petunjuk Prestasi (KPI) kerajaan BN untuk terus memberikan perkhidmatan terbaik kepada rakyat. Beberapa dasar yang diperkenalkan oleh beliau dilihat mengutamakan rakyat. Gagasan 1Malaysia: Rakyat Didahulukan, Pencapaian Diutamakan, Indeks Petunjuk Prestasi (KPI), Bidang Keberhasilan Utama Negara (NKRA), Model Ekonomi Baru (MEB), Model Politik Baru (MPB), Kedai Rakyat 1 Malaysia (KRIM), Bantuan Rakyat 1 Malaysia (BRIM), Bantuan Buku 1 Malaysia (BB1M), Bantuan untuk pelajar sekolah sebanyak RM 100, Program Pembangunan Luar Bandar, Skim Rumah Pertamaku, Projek Perumahan 1 Malaysia (PR1MA), Rumah Mesra Rakyat 1 Malaysia (RMR1M) dan Skim Amanah Rakyat 1 Malaysia (SARA 1 Malaysia) diterima oleh rakyat sebagai dasar yang mengutamakan kebajikan dan keperluan rakyat dalam jangka masa panjang.

Responden turut ditanya perkara berkaitan dengan pilihan raya. Mengenai pelaksanaan janji pilihan raya umum 2008 oleh wakil rakyat/Kerajaan, 53.8 peratus menyatakan bahawa hanya sebahagian sahaja perkara yang dijanjikan telah dilaksanakan manakala 29.0 peratus menyatakan janji pilihan raya umum 2008 telah dilaksanakan sepenuhnya, manakala 7.0 peratus menyatakan tidak pasti dan 10.3 peratus menyatakan janji pilihan raya tersebut belum dilaksanakan lagi. Seterusnya, responden turut ditanyakan parti politik yang dijangka menang pada pilihan raya umum ke-13. Berdasarkan kepada persepsi mereka secara keseluruhannya menyatakan bahawa BN boleh menang bagi kawasan tersebut berdasarkan kepada gerak kerja wakil rakyat yang sedia ada yang kerap turun padang untuk mendengar permasalahan rakyat seterusnya disenangi pengundi. Berdasarkan kepada persepsi mereka secara keseluruhannya menyatakan bahawa BN dapat mengekalkan kuasa berdasarkan kepada pencapaian semasa serta isu politik negara yang dilihat memberi kelebihan kepada BN. Kebanyakan daripada responden memilih parti BN sebagai pemenang kerana mereka menganggap parti BN/Perikatan telah mempunyai trek rekod pemerintahan yang berjaya sejak kemasukan Sarawak ke dalam Malaysia (1963) hingga sekarang dan dapat menyatukan semua kaum sejak sekian lama. Bagi mereka yang menyokong BN juga berpandangan bahawa BN sudah teruji dan terbukti berjaya memajukan bangsa, agama dan negara dengan mengambil kira toleransi, hormat-menghormati dan perpaduan antara kaum dan agama berlandaskan prinsip Rukunegara dan Perlembagaan Persekutuan.

Mengenai parti politik yang akan diundi oleh responden pada pilihan raya umum ke-13, responden (88.0 peratus) menyatakan akan mengundi BN berdasarkan kepada pengalaman dan kecemerlangan BN dalam memacu kemajuan negara dan masyarakat selama ini. Faktor lain yang menyumbang kepada keyakinan responden kepada BN adalah disebabkan pengundi masih yakin terhadap BN dengan dasar politik yang bertunjangkan politik pembangunan. Isu/sentimen yang dimainkan pembangkang tidak diterima baik pengundi. Keberkesanan jentera kempen BN yang cukup efektif berbanding jentera kempen pembangkang juga tidak boleh dinafikan lagi. Ini ditambah lagi dengan barisan calon BN yang lebih berwibawa, berpengalaman dan berkelulusan tinggi. Kesepakatan amat longgar di kalangan pembangkang juga menyumbang kepada sokongan padu kepada BN. Namun demikian bagi yang menyokong PKR, mereka berpandangan PKR merupakan parti pilihan mereka kerana mereka percaya dan yakin kepada prinsip keadilan dan ketelusan yang dicanangkan oleh parti berkenaan serta inginkan perubahan dalam politik negara seterusnya mewujudkan situasi politik yang rasional, bersih dan profesional. Sebagai kesimpulannya, politik Orang Ulu dapat mempengaruhi keputusan pilihan raya di empat kawasan yang suku kaum mereka adalah kumpulan pengundi yang dominan.

Partisipasi politik

Partisipasi politik dalam artikel ini dianalisis berdasarkan minat terhadap politik, status pendaftaran sebagai pemilih dan keahlian parti. Merujuk kepada minat responden terhadap politik, 46.3 peratus responden menyatakan mereka berminat untuk mengetahui hal ehwal politik setempat dan juga di peringkat nasional. Responden berminat dengan politik kerana melalui politik mereka dapat berfikir mengenai pengurusan dan strategi sesuatu perkara seterusnya dapat menentukan masa depan mereka. Majoriti responden tidak berminat terhadap politik kerana bagi mereka, keperluan mereka perlu diutamakan terlebih dahulu di samping pandangan mereka didengar dan diambil kira dalam membuat sesuatu keputusan. Mereka juga bosan dengan aktiviti berpolitik/politiking yang berlarutan sehinggakan pihak bertanggungjawab leka untuk melaksanakan janji kempen ketika pemilihan dalam pilihan raya umum 2008.

Mengenai status pendaftaran sebagai pemilih/pengundi, 78.0 peratus menyatakan mereka sudah mendaftar sebagai pemilih. Kesedaran mendaftar sebagai pemilih ini menunjukkan mereka masih mementingkan pemilihan pemimpin di kawasan masing-masing namun pemimpin yang sudah dipilih perlulah menjalankan tanggungjawab mereka sepanjang tempoh masa jawatan yang diamanahkan dan bukannya masih berpolitik. Seterusnya, 5.0 peratus menyatakan mereka menganggotai parti politik PBB, 13.8 peratus menyertai SPDP, 8.8 peratus merupakan ahli PRS, 3.8 peratus menjadi ahli SNAP dan 5.0 peratus merupakan ahli PKR dan 63.8 peratus menyatakan tidak menyertai mana-mana parti politik. Namun masih terdapat responden memilih untuk tidak menyertai atau aktif dalam mana-mana parti politik kerana mereka melihat penyertaan dalam parti politik akan mewujudkan permusuhan dalam kalangan rakan-rakan yang tidak sehaluan atau tidak mempunyai ideologi politik yang sama dengan mereka. Ini akan merenggangkan aktiviti sosial mereka dan urusan lain yang memerlukan kerjasama antara satu sama lain.

Kesimpulan

Sebagai kesimpulannya, politik pilihan raya dan partisipasi politik Orang Ulu di Negeri Sarawak dapat mempengaruhi senario politik dan keputusan pilihan raya di kawasan yang didominasi oleh etnik minoriti tersebut. Pandangan mereka terhadap isu-isu semasa dan partisipasi politik mereka perlu diambil perhatian kerana mereka juga mempunyai hak untuk terlibat sama dalam menentukan prospek pembangunan dan kestabilan politik di kawasan mereka dan juga di peringkat nasional. Bersesuaian dengan komposisi etnik di Malaysia yang berbilang kaum dan mempunyai variasi bahasa yang menarik, kelestarian kebudayaan ini perlu dijaga dan dikekalkan dengan cara mengambil kira pandangan mereka, melakukan pendokumentasian kebudayaan serta memperbanyakkan program turun padang dan aktiviti yang sesuai seterusnya melibatkan mereka dalam segala aspek kehidupan sama ada sosial, ekonomi dan politik. Justeru, semua pihak sama ada pihak berkuasa, NGO mahupun kaum lain perlu mengukuhkan perpaduan antara kaum termasuk dengan Orang Ulu agar keamanan dan kestabilan sosioekonomi dan sosiopolitik terus utuh dan berkekalan sebaiknya.

Rujukan

- Bertossi C (2012) The performativity of colour blindness: race politics and immigrant integration in France, 1980-2012. *Patterns of Prejudice* 46(5), 427-444.
- Dawson J (2012) The ethnic and non-ethnic politics of everyday life in Bulgaria's southern borderland. *Nationalities Papers* 40(3), 473-489.
- Epstein D, Leventoglu B, O'halloran S (2012) Minorities and democratization. *Economics and Politics* 24(3), 259-278.

- Hatta Hashom (2008) Membangun dan memperkasa keupayaan diri Komuniti Asli Tasik Chini melalui kepimpinan dan peningkatan kesedaran politik. *Latihan Ilmiah*. Pusat Pengajian Psikologi dan Pembangunan Manusia, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Itam Wali Nawan (1984) Sikap dan penyertaan politik di kalangan Orang Asli. In: *Simposium Pertama Mengenai Pembangunan Dan Masa Depan Orang Asli di Semenanjung Malaysia*. Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia. 26 November.
- Jabatan Perangkaan Malaysia (2010) *Taburan penduduk mengikut kawasan pihak berkuasa tempatan dan mukim 2010*. Jabatan Perangkaan Malaysia, Putrajaya.
- Jabatan Perangkaan Malaysia (2011) *Buku maklumat perangkaan Malaysia*. Jabatan Perangkaan Malaysia, Putrajaya.
- Jeffrey Ngau Lenjau (2011) Pengaruh faktor etnik dalam Pilihan Raya Negeri Sarawak 2011: Refleksi daripada Kawasan Pilihan Raya Telang Usan. Conference On Elections And Democracy In Malaysia 2011. Fakulti Sains Sosial, Universiti Malaysia Sarawak, Kota Samarahan, Sarawak. 9-10 November.
- Jin KK (2010) The 2008 federal elections in Sarawak: A note. *Round Table* 99(408), 267-279.
- Junaidi Awang Besar, Mohd Fuad Mat Jali, Yahaya Ibrahim, Khaidzir Hj. Ismail, Noor Aziah Hj. Mohd Awal, Jeniri Amir, Ahi Sarok (2011) Pola pengundian mengikut etnik dalam Pilihan Raya Umum Negeri Sarawak 2011. *Conference On Elections And Democracy In Malaysia 2011*. Tempat dan anjuran Fakulti Sains Sosial, Universiti Malaysia Sarawak, Kota Samarahan, Sarawak. 9-10 November.
- Junaidi Awang Besar, Mohd Fuad Mat Jali, Yahaya Ibrahim, Novel Lyndon, Khaidzir Hj. Ismail, Noor Aziah Hj. Mohd Awal, Jeniri Amir, Ahi Sarok, Rosmadi Fauzi, Amer Saifude Ghazali (2012) Kriteria pemilihan calon dan parti dalam Pilihan Raya Umum Dewan Undangan Negeri Sarawak. *Jurnal Geografi Online: Malaysia Journal of Society and Space* 8(4), 44-55.
- King RF, Marian CG (2012) Minority representation and reserved legislative seats in Romania. *East European Politics and Societies* 26(3), 561-588.
- Ma'rof Redzuan, Zahid Emby (2008) Kepimpinan dan pembangunan Orang Asli. In: Ma'rof Redzuan, Sarjit S. Gill (eds) *Orang Asli: Isu, transformasi dan cabaran*. Penerbit Universiti Putra Malaysia, Serdang.
- Sarjit S. Gill, Jayum A. Jawan, Nobaya Ahmad, Ahmad Tarmizi Talib, Ma'rof Redzuan, Haslinda Abdullah, Lee Yok Fee, Charanjit Kaur, Mohd Roslan Rosnon, Mohd Razali Harun (2011) Persepsi dan penerimaan belia minoriti terhadap parti pemerintah. Conference On Elections And Democracy In Malaysia 2011. Fakulti Sains Sosial, Universiti Malaysia Sarawak, Kota Samarahan, Sarawak. 9-10 November.
- SPR (2005) *Laporan Suruhanjaya Pilihan Raya Malaysia mengenai kajian semula persempadanan bahagian-bahagian Pilihan Raya Parlimen dan Negeri bagi Negeri Sarawak, Jilid 1-Syor*. Suruhanjaya Pilihan Raya Malaysia, Putrajaya.